

The Process of Social Stratification of the Peasantry in Podillia in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries

UDC 94(477.43/.44):316.344.25:63-051]"185/192"(045)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1726129>**Melnychuk Mariia**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0006-5945-8026>, mariiamelnichuk@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The relevance of the topic is due to the need to refute Soviet theses about class struggle, where the emergence of a wealthy peasantry was interpreted exclusively as a negative phenomenon.

The purpose of the study is to study the features of the course of social changes among the Podillia peasantry after the abolition of serfdom and in the conditions of the development of a market economy.

The publication uses the methods of abstraction (when studying individual categories in the Podillia peasantry), analysis and synthesis (when determining the impact of peasant reform and market relations on society), and analogy (when comparing the economic potential of wealthy and poor peasantry). In defining the subject of the study, economic, socio-cultural, regional (local), and comparative approaches were used.

The results of the study found that social changes in Podillia led to a deepening of social stratification. In the course of this, the peasantry was differentiated into wealthy, impoverished peasants and middle-class owners. It was found that wealthy owners gradually joined land relations and engaged in entrepreneurship. At the same time, landless impoverished owners joined the ranks of hired workers. In Podillia, the number of impoverished peasants who had undergone pauperization was quite large. This was explained by agrarian overpopulation and a low level of urbanization.

The conclusions show that the process of property stratification in the Podillia village after the abolition of serfdom is a natural development of capitalist relations against the background of the post-reform period. For the first time, the peasantry was able to unleash its business potential and manage its finances independently. However, at the same time, the poor peasantry, which prevailed in Podillia, turned into a category of hired workers or even went down to the social bottom. This process eventually leads to a tense social situation in the region.

Keywords: Podillia, social stratification, 19 century, emancipation reform, serfdom law, wealthy peasantry, rural entrepreneurship, hired workers

Процес соціальної стратифікації селянства на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX століття

Мельничук Марія

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Анотація.

Актуальність теми обумовлена потребою спростування радянських тез про класову боротьбу, де поява заможного селянства трактувалась виключно як негативне явище.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей перебігу соціальних змін серед селянства Поділля після скасування кріпосного права і в умовах розвитку ринкової економіки.

У публікації використані методи абстрагування (при вивченні окремих категорій в середовищі подільського селянства), аналізу й синтезу (при визначенні впливу селянської реформи та ринкових відносин на суспільство), аналогії (при порівнянні господарського потенціалу заможного і незаможного селянства). У визначенні предмету дослідження використані економічний, соціально-культурний, регіональний (локальний), компаративний підходи.

За результатами дослідження встановлено, що через соціальні зміни на Поділлі поглибилась соціальна стратифікація. В ході цього селянство диференціювалось на заможних, незаможних селян і власників-середняків. З'ясовано, що багаті власники поступово долучались до земельних відносин і зайняття підприємництвом. В той самий час безземельні незаможні власники поповнювали лави найманих працівників. На Поділлі кількість незаможного селянства, що зазнало пауперизації, була доволі великою. Це пояснювалось аграрним перенаселенням та низьким рівнем урбанізації.

Зроблено висновки, що процес майнового розшарування у подільському селі після скасування кріпосного права є закономірним поступом капіталістичних відносин на тлі пореформеного періоду. Селянство вперше отримало змогу розкрити діловий потенціал і самостійно розпоряджатись коштами. Однак в той же час незаможне селянство, що превалювало на Поділлі, перетворилося в категорію найманих робітників або й взагалі спустилося на соціальне дно. Цей процес згодом призведе до напруженої соціальної обстановки в регіоні.

Ключові слова: Поділля, соціальна стратифікація, селянська реформа, 19 століття, кріпосне право, заможне селянство, сільське підприємництво, наймані працівники

Вступ.

Поширення ринкових відносин і скасування кріпосного права у 1861 р. не були одночасними явищами. Капіталістичні тенденції з'явилися на українських землях ще у часи Речі Посполитої, адже при шляхетських садибах здавна існували автономні виробництва, що виготовляли продукцію на збут. Однак до зайняття підприємництвом мали доступ лише особисто вільні польські дворяни та містяни єврейського походження. Враховуючи те, що у Подільській губернії $\approx 60\%$ селян були саме поміщицькими кріпаками, а не вільними обивателями, вони не реалізували себе у торгівлі чи промислах. Тому подільське селянство починає включатись до ділової активності лише після 1861 року – саме з цього періоду і розпочинається процес соціальної стратифікації. Він був відносно запізним у порівнянні з лівобережними губерніями і супроводжувався аграрною кризою як обтяжуючим чинником.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Колектив авторів під редакцією В. Смолія в осучасненій «Історії українського селянства» розглянув розвиток аграрних відносин в українському селі в пореформений період (Смолій, 2006). Значну увагу історики приділили питанню майнового розширення селянства та значенню аграрного перенаселення. Н. Романюк у своїх напрацюваннях однією з перших істориків незалежної України неупереджено висвітлює тему сільських підприємців. Праця включає інформацію про селянську торгівлю, хоч здебільшого у складі кооперативних товариств (Романюк, 2012). Відомості за темою також розміщені в архівних матеріалах Центрального державного історичного архіву у м. Київ та Державного архіву Хмельницької області.

Результати дослідження.

Провал Кримської кампанії 1853–1856 рр. у поєднанні з відставанням економічних показників Російської імперії поставили Петербург перед потребою соціальних перетворень. Тому у 1860–х і 1870–х рр. у державі була впроваджена низка реформ, а саме військова (1861), освітня (1864), судова (1864), земська (1864), міська реформи (1870).

Але серед усіх них на соціальних змінах найбільше позначилась селянська реформа 1861 р., що прискорила перехід від станового до класового суспільства. Маніфест імператора Олександра II скасовував кріпосне право, що роками гальмувало суспільний прогрес. Юридично за реформою на підданих поширювалося право приватної власності, самостійного розпоряджання майном і господарством та накопичення капіталу.

Нововведення мали поступовий характер, адже селянство ще деякий час мусило розраховуватись з колишніми власниками за «Положенням про викуп» (Смолій, 2006, с. 360). Крім нього, населення ще

деякий час сплачувало подушний податок (Берестовий & Корновенко, 2015, с. 20–23). У правобережних губерніях розмір викупного платежу у порівнянні з лівобережними був врізаний на 20%. На такий крок Петербург зважився з огляду на державну антипольську політику в регіоні та великий відсоток поміщицьких селян.

Хоча селянська реформа була половинчатою, однак вона стала каталізатором змін в середовищі подільського селянства. Селяни перетворювались на вільних обивателів, самостійно розпоряджались власністю і могли втягуватись до підприємницької діяльності. Окрім того, правосуб'єктність передбачала право вільного вступу на військову службу, право на шлюб чи розлучення (Кушелев, 1861).

Закономірно, що трансформації у житті селянства на Поділлі вимагали від нього адаптації до нових умов. У радянській історіографії заможні селяни, що займались скупкою землі та залучали найману працю у своїх господарствах отримали прізвисько з негативним значенням «куркуль». Завдяки скупці наділів цій частині верстви досить швидко вдалося втягнутися до ринку землі (Бовуа, 2020, с. 640–659).

Куркулями вважались селяни, у господарстві яких було двоє і більше тяглових коней. Заможні господарі також займались переорендою землі, яку вони попередньо винаймали в поміщиків за вдвічі меншу ціну (Шевченко, 2008, с. 71). Закономірно, що ці дії викликали невдоволення і заздрощі менш успішних селян, але процес майнового розширення був закономірним наслідком суспільних змін. Концентрація землі в руках поміщиків і скупників загострювала проблему малоземелля, що і так на Поділлі була кризовою.

Крім ринку землі, підприємливі селяни включались до торгівлі. До появи бірж найпопулярнішими місцями збуту сільськогосподарської продукції для господарів були ринки, торги та особливо ярмарки. На Поділлі такими були Троїцький ярмарок у Балті та Петропавловський у Ярмолинцях, а також торги в Ушиці, Меджибожі, Вербівці, Китайгороді (ЦДІАУК, ф. 442, оп. 532, спр. 273; Гордуновський, Гуржій & Реснт, 2017, с. 12).

Хоча на українських землях у 1860–1870–х рр. вже розпочалась масова розбудова залізничних шляхів, серед подолан зберігало значення чумацтво. По-перше, це пояснювалось ще відносно негустою мережею залізниць, по-друге – швидшим рухом хур і демократичними цінами на вартість послуг чумаків. Перевізники Літинського повіту ще в останній чверті XIX ст. звозили агропродукцію, ліс, вапно на Волинь, Київщину та до Бессарабії (Слабеев, 1964, с. 114–133).

Серед заможних подільських селян зрідка зустрічаються власники вітряків, тартаків, кузень, рудень, олійниць і пасік. Фіскальні структури Російської імперії не контролювали невеликі приватні ремесла і промисли з метою поживлення

ділової активності населення (Рудченко, 1893, с. 193, 241, 378). Селянин Ольгопільського повіту І. Пуликовський орендував млин, а зі збутої продукції він отримував прибуток в 4 000 руб. (ДАХмО, ф. 227, оп. 3, спр. 4513) Але українці в борошномельній промисловості Поділля радше були винятком, аніж правилом.

Не фігурували українці також і в реєстрах гільдійського купецтва, що свідчить про відсутність серед подільського селянства великих промисловців і торговців. Однак таке твердження може бути недостовірним, адже записуючись до гільдії селяни могли вказувати себе одразу як купці чи ремісники. Через це встановлення чіткої кількості сільських підприємств є утрудненим.

Здебільшого вихідці із селян отримували свідоцтво III і V класу, що відкривало доступ до зайняття дрібною комерцією чи промислами. Ця діяльність оподатковувалась і допускала обмежену кількість найманих працівників. Але найчастіше дрібне підприємництво розглядалось селянством як допоміжний вид діяльності після сільського господарства чи заробітків у містах (Романюк, 2012, с. 168). Тому на мою думку, твердження про підприємницьку пасивність українців є помилковим.

Справді, після скасування кріпаччини подільське селянство не стало активним гравцем у діловій сфері, але разом з тим навіть несміливі спроби є свідченням активізації їх потенціалу. Перешкодою для прояву підприємницької активності стала польська і єврейська конкуренція у земельному фонді, торгівлі та оренді. Також додатковими факторами стагнації стала відсутність держави, що дбала би за національного виробника та нестача заощаджень у селян.

Вищевказану тезу підтверджують спогади губернатора Волинської губернії Ю. Подгорічани-Петровича, що згадував за нездатність українських селян протистояти монополії єврейських торговців (ЦДІАУК, ф. 442, оп. 532, спр. 181). Схожа теза належить депутату Центральної Ради М. Шаповалу, що писав: «Промисловість велика, середня і частина дрібної знаходиться в руках чужонаціональних груп: московської, польської, єврейської і закордонного капіталу. Торгівля – в руках єврейської, московської, польської, почасти несвідомо національної української міщанської, і дуже мала частина – в руках української споживчої кооперації» (Шаповал, 1927, с. 15). Не слід забувати, що українське населення через потребу сплачувати викупний платіж перебувало в куди складніших умовах від дворян і міщан, що могли відкладати статки.

В менших масштабах до земельного ринку включились селяни-середняки. Зазвичай їх наділи не були великими, як у заможних селян. Ця категорія зазвичай не використовувала найману працю, натомість самостійно обробляла землю і займалась тваринництвом сумісно з родиною.

На відміну від лівобережних українських губерній, Подільська губернія мала великий відсоток поміщицьких кріпаків. Тому в краї найбільшою категорією стають незаможні селяни. Наділи цієї підгрупи були мізерними, а часто через процес обезземелення їх не було взагалі.

Перед незаможними власниками поставало дві дороги: наймана праця на господарстві поміщика чи заможного селянина або відхід на заробітки до міста (Романюк, 2012, с. 420-421). Перспективи заробітчанства мали двоякий характер, адже наймит міг як і відкласти солідну суму, так і повернутись з пустими руками. Таку історію на сторінках хроніки залишив М. Драгоманов (Драгоманов, 1882). Основний вектор сезонних міграцій подолян припадає на Бессарабію, Таврію, Крим і Кубань.

Подільські міста ще не мали достатньої кількості робочих місць для забезпечення потоку робочих рук. Розмір денної оплати праці становив мізерних 20–30 копійок, а робітники залишались юридично незахищеними (Молчанов, 2000, с. 67-84). Як впливає, незаможне селянство залишалось суспільним аутсайдером: на селі землі не вистачало, у сфері ремесла була висока конкуренція, а заробітки у містах були мізерними.

Крім майнової стратифікації, в середовищі подільського селянства виокремлюється актив громади. Після скасування кріпосного права на Поділлі з'являються осередки самоуправління – сільські сходи на чолі зі старостами. Схід складався з виборних старости, збирача податків, соцького, гуменного, писаря, сторожа. Іноді на посаду місцеві чиновники призначували активістів самостійно.

До повноважень сільського сходу належав контроль за громадським порядком, карні функції щодо невеликих проступків, питання землекористування і землеволодіння, захист і допомога малозабезпеченим, взяття на поруки (Смолій, 2006, с. 362).

Але совісне виконання обов'язків представниками сходу не було повсюдним, нерідко посадові повноваження використовувались задля задоволення власних мотивів. Старости та допоміжні учасники брали і самі пропонували хабарі, могли на власний розсуд вводити рекрутську службу, нерационально використовували бюджет (Драгоманов, 1882). Попри моральну складову, така поведінка є класичним проявом соціального ліфта, адже досягнувши успіху особа переставала рахуватись з вихідцями зі свого первісного середовища.

Висновки.

Розповсюдження ринкової економіки та скасування кріпосного права у 1861 р. прискорюють майнове розшарування серед подільського селянства. Заможні селяни включились до ринку землі, скуповуючи наділи в інших господарів. Окрім цього, власники вели торгівлю на ринках і ярмарках. Попри будівництво залізниць, на Поділлі ще деякий час після

скасування кріпацтва було розповсюджено чумацтво. У якості додаткового заробітку селяни займалися невеликими промислами на своїх присадибних ділянках. Також у подільському селі мешкала категорія родин-середняків, які теж займалися господарством і торгівлею, але без залучення найманої праці. Це дає підставу стверджувати, що теза про безініціативність українців у підприємництві є помилковою. Насправді це пояснюється потужною іноземною конкуренцією та браком заощаджень у звільнених селян. Однак концентрація земельного фонду в руках дворянства і заможних селян призводить до втрати наділів рештою власників. Через це незможні селяни пристають на шлях вільнонайманих робітників або міських чорноробів. Гостре малоземелля, демографічний вибух та брак робочих місць у містах

у сукупності призводять до складної соціально-економічної ситуації. Також на селі з'являється категорія сільського активу, що перебирає на себе ініціативу у місцевому самоврядуванні. До посадових повноважень сільських старост входили контрольні, карні, фіскальні, землевпорядні, піклувальні функції. Однак представники сільських сходів не завжди виконували посадові обов'язки на совість, використовуючи їх задля вдоволення особистих мотивів. Подільське селянство зачепив процес соціальної стратифікації, що став закономірним наслідком взаємодії соціальних, економічних і політичних перетворень. Попри негативний вплив майнового розшарування на незможних власників, водночас явище сприяло поживленню ділової активності та ініціативи серед населення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Берестовий, А., & Корновенко, С. (2015). Податкові реформи М. Бунге: історико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право, 35(2, Т. 1), 20-23. visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.35-2-1.pdf
- Бовуа, Д. (2020). *Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр.* Переклад з французької. Київ: Видавництво «Кліо».
- Гордуновський О., Гуржій О. & Реєнт О. (2017). Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII — початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАНУ. resource.history.org.ua/item/0012898
- Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 3, спр. 4513, арк. 43-43.
- Драгоманов, М. (1882). Життя по селах. *Громада*. №5.
- Кушелев-Безбородко, А. (1861). Текст височайшого маніфесту. *Русское слово*, №2, с. 1-8. bit.ly/3UYrwkL
- Молчанов, В. (2000). До питання про життєвий рівень міського населення Правобережної України на початку XX ст. *Український історичний збірник*, 3(1), 67-84. resource.history.org.ua/publ/green_2000_3_67
- Романюк, Н. (2012). *Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр.* (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). Житомир: Полісся. www.istvolyn.info/post/1038
- Рудченко, І. (1893). *Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике*. bit.ly/4eXpivE
- Слабєєв, І. (1964). *З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.* Київ: Наукова думка. irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000681
- Смолій, В. (Ред.). (2006). *Історія українського селянства: нариси: В 2 т. (Т. 1.)* Київ: Наукова думка. resource.history.org.ua/item/0002031
- Стоколоса, Т. (2019). Національний склад підприємців у борошномельній промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини, 6(1), 33-39. visnyk-intrelations.uzhnu.uz.ua/archive/6/7.pdf
- Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 442, оп. 532, спр. 273, арк. 13.
- Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 442, оп. 532, спр. 181, арк. 2.
- Шаповал, М. (1927). *Велика революція і українська визвольна програма (виклади в Америці)*. Прага: Вільна спілка: Український робітничий університет. diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24363/file.pdf
- Шевченко, В. (2008). *Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу*. Київ: Інститут історії України НАН України.

REFERENCES

- Berestovii, A., & Korovenko, S. (2015). M. Bunge's tax reforms: historical and legal aspect. *The collection of Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 35(2, Vol. 1), 20-23. visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.35-2-1.pdf
- Bovua, D. (2020). *The Right Bank Triangle: Tsardom, Nobility, and People. 1793–1914*. Translation from French. Kyiv: Vydavnytstvo: «Klyo».
- Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 442, inventory 532, file 273, sheet 13.
- Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund 442, inventory 532, file 181, sheet 2.
- Drahomanov, M. (1882). Life in the villages. *Hromada*. №5.
- Hordunovskii O., Hurzhii O. & Reient O. (2017). *Trade in Southern Ukraine: organization of trade and human potential (late 18th – early 20th centuries)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. resource. history.org.ua/item/0012898
- Kushelev-Bezborodko, A. (1861). Text of the supreme manifesto. *Russian word*, №2, p. 1-8. bit.ly/3UYrwkL
- Molchanov, V. (2000). To the question of the standard of living of the urban population of Right-Bank Ukraine at the beginning of

- the 20th century. *Ukrainian historical collection*, 3(1), 67-84. resource.history.org.ua/publ/green_2000_3_67
- Romaniuk, N. (2012). *Rural enterprises and entrepreneurship: 1861–1914 (based on materials from the Kyiv, Podillia and Volyn governorates)*. Zhytomyr: Polissia. www.istvolyn.info/post/1038
- Rudchenko, I. (1893). *Historical essay on taxation of trade and industry in Russia, with appendix of materials on trade and industrial statistics*. bit.ly/4eXpivE
- Shapoval, M. (1927). *The Great Revolution and the Ukrainian Liberation Program (lectures in America)*. Prague: Vilna spilka. Ukrayinskii robytnychii unyversytet. diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24363/file.pdf
- Shevchenko, V. (2008). *The Abolition of Serfdom in 1861: An Attempt at an Unconventional Analysis*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Slabieiev, I. (1964). *From the history of the initial accumulation of capital in Ukraine: Chumak's craft and its role in the socio-economic development of Ukraine in the 18th – first half of the 19th centuries*. Kyiv: Naukova Dumka. irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000681
- Smolii, V. (Ed). (2006). *History of the Ukrainian Peasantry: Essays*. In 2 vols. (Vol. 1). Kyiv: Naukova Dumka. resource.history.org.ua/item/0002031
- State Archives of Khmelnytskyi Oblast, fund 227, inventory 3, file 4513, sheet 43.
- Stokolosa, T. (2019). National composition of entrepreneurs in the flour milling industry of Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries. *The collection of Uzhhorod National University Herald. Series: International relations*, 6(1), 33-39. visnyk-intrelations.uzhnu.uz.ua/archive/6/7.pdf